

MICHAŁ SKWARZYŃSKI*

KORZYSTANIE ZE SPRZECIWU SUMIENIA
W KONTEKŚCIE ZASADY RÓWNOUPRAWNIENIA
I KRYTERIUM ZAWODU

1. WSTĘP

Przedstawione w niniejszym artykule wyniki badań dotyczą niedostrzeżanego problemu określenia wpływu charakteru normy prawnej, która jest źródłem normatywnym sprzeciwu sumienia wobec normy określającej zasadę równouprawnienia oraz zakaz dyskryminacji. Problem sprzeciwu sumienia jest degradowany na poziomie normatywnego źródła, zawodów, etyk zawodowych, czy prawa korporacyjnego. Niestety jest także degradowany w kontekście zakazu dyskryminacji i równouprawnienia jednostek, religii czy związków wyznaniowych. Nie jest to może widoczne z uwagi na rasę, wyznanie, płeć czy przynależność do mniejszości narodowych. W tych przypadkach dyskryminacja budzi oczywisty sprzeciw i brak tu dyferencjowania prawa do sprzeciwu sumienia z takich powodów. Zgoła inaczej jest jednak przy przesłance wykonywanego zawodu. W tym przypadku występuje stale tendencja do degradowania praw jednostki, bo wykonuje konkretny zawód.

* Dr Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Raclawickie 14, 20-950 Lublin, e-mail: michalskwarzynski@gmail.com

Rozpocząć należy od zdefiniowania klauzuli sumienia, którą uznaje się za „prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem, a w konsekwencji także wolność od przymusu postępowania wbrew własnemu sumieniu”¹, a sprzeciw sumienia materializuje się w sytuacji, powstania obowiązku konkretnego działania bądź zaniechania i polega na uprawnieniu do odmowy wykonania takiego obowiązku².

Niniejsza praca ma za zadanie naświetlić problem relacji sprzeciwu sumienia do zakazu dyskryminacji i zasady równouprawnienia w połączeniu ze źródłem normatywnym dla klauzuli sumienia, ale również samodzielnie w związku właśnie z zakazem dyskryminacji i zasadą równouprawnienia. Inaczej ujmując autor bada, czy przyznanie klauzuli sumienia tylko części osób łamie zakaz dyskryminacji, jak i zasadę równouprawnienia. Podstawowym kryterium analizy będzie przesłanka wykonywanego zawodu.

Artykuł ten nie powiela dotychczasowych badań autora dotyczących sprzeciwu sumienia w adwokaturze czy sprzeciwu sumienia sędziego, gdzie tamte efekty badawcze skupiały się na przypadkach konfliktu sumienia i sposobach jego rozwiązania³, nie powiela też on badań nad mitologizowaną rolą etyki zawodowej w ochronie sprzeciwu sumienia⁴. Podobnie nie jest powielana analiza źródeł normatywnych sprzeciwu sumienia w europejskim systemie prawnym⁵, poza koniecznym zakre-

¹ Szerzej zob. Piotr Stanisz, „Klauzula sumienia”, w: Artur Mezglewski, Henryk Misztal, Piotr Stanisz, *Prawo wyznaniowe* (Warszawa: C.H. Beck, 2011), 104, pkt. 111.

² Szerzej zob. Michał Skwarzyński, „Korzystanie z klauzuli sumienia, jako realizacja wolności wewnętrznej czy/i zewnętrznej”, *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne* 13/4 (2015): 10.

³ Szerzej zob. Michał Skwarzyński, „Sprzeciw sumienia w adwokaturze”, w: *Standardy bezstronności światopoglądowej władz publicznych*, red. Artur Mezglewski, Anna Tunia (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013), 201–220; Michał Skwarzyński, „Sprzeciw sumienia sędziego jako element polityki wyznaniowej”, w: *Polityka wyznaniowa a prawo III Rzeczypospolitej*, red. Michał Skwarzyński, Piotr Steczkowski (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2016), 155–176.

⁴ Szerzej zob. Michał Skwarzyński, *Źródła sprzeciwu sumienia adwokata w kontekście etyki zawodowej* [w druku].

⁵ W tym także dotycząca *soft law*: szerzej zob. Jakub Pawlikowski, „Prawo do sprzeciwu sumienia w ramach legalnej opieki medycznej. Rezolucja nr 1763 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z dnia 7 października 2010 r.”, *Studia z Prawa Wyznaniowego* 14 (2011): 313–337.

sem, dla wskazania roli praw człowieka, jako normatywnego wyrażenia godności człowieka i wynikających stąd konsekwencji⁶. Dalej praca nie będzie przedstawiać również orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, bowiem konieczna analiza jest już opublikowana⁷.

Podobnie niniejszy artykuł uwzględni efekty badań przeprowadzone dotychczas⁸, w tym publikacje zawierające rozważania dotyczące kontekstu aksjologicznego sumienia⁹, bądź aksjologicznego kontekstu normatywnego¹⁰.

Uwzględniono również analizy odnoszące się do wielu zawodów, w tym medycznych, dotyczących lekarza czy pielęgniarki¹¹, prawni-

⁶ Szerzej zob. Michał Skwarzyński, „Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka”, *Przegląd Sejmowy* 6 (2013): 9–26.

⁷ Szerzej zob. Michał Skwarzyński, „Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w zakresie klauzuli sumienia”, w: *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii*, red. Piotr Stanisław, Aneta M. Abramowicz, Michał Czelny, Marta Ordon, Michał Zawisłak (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015), 285–293; Michał Hucal, „Europejski Trybunał Praw Człowieka – obrońca czy agresor w kontekście praw osób wierzących”, w: *Aktualne problemy...*, 111–120; Aneta Abramowicz, „Uzewnętrzanie symboli religijnych w miejscu pracy w świetle orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 15 stycznia 2013 r. w sprawie Eweida i inni v. Zjednoczone Królestwo”, w: *Aktualne problemy...*, 11–19.

⁸ Cenna jest zwłaszcza praca zbiorowa *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, red. Piotr Stanisław, Jakub Pawlikowski, Marta Ordon (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014), passim.

⁹ Andrzej Szostek, „Kategoria sumienia w etyce”, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, red. Piotr Stanisław, Jakub Pawlikowski, Marta Ordon (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014), 15–25.

¹⁰ Andrzej Zoll, „Klauzula sumienia”, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce...*, 77–85; Skwarzyński, „Sprzeciw sumienia w europejskim”, 17–21; Leszek Bosek, „Prawo osobiste do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem na przykładzie lekarza”, *Forum prawnicze* 1 (2014): 87–89, 92–95; Leszek Bosek, „Problem zakresowej niekonstytucyjności art. 39 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentystry”, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce...*, 87–90, 100–103; Oktawian Nawrot, „Prawa człowieka, sprzeciw sumienia i państwo prawa”, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce...*, 107–109; Ryszard Sztymmler, „Nowa interpretacja klauzuli sumienia”, w: *Aktualne problemy...*, 327–345; Ryszard Sztymmler, „Klauzula sumienia w ochronie życia i zdrowia w prawie Trzeciej Rzeczypospolitej”, w: *Polityka wyznaniowa a prawo III Rzeczypospolitej*, red. Michał Skwarzyński, Piotr Steczkowski (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2016), 135–152.

¹¹ Andrzej Zoll, „Prawo lekarza do odmowy udzielenia świadczeń zdrowotnych i jego granice”, *Prawo i Medycyna* 13 (2003): 18; Bosek, „Prawo osobiste”, 17; Bosek, „Problem zakresowej niekonstytucyjności”, 96–100; Oktawian Nawrot, „Klauzula sumienia w zawodach medycznych w świetle standardów Rady Europy”, *Zeszyty Prawnicze BAS*

czych¹², czy bardziej kompleksowych analiz obejmujących rozważania oprócz zawodów medycznych i prawniczych także problem klauzuli sumienia wobec farmaceuty¹³ czy nauczyciela¹⁴.

Na marginesie wstępu należy podkreślić, że autorowi oczywiście znany jest pogląd profesora Jakuba Pawlikowskiego, że klauzula sumienia jest ujęta w ramach konkretnego przepisu ustawy, który daje prawo do powołania się na sprzeciw sumienia, którego źródło jest położone hierarchicznie wyżej. Odróżnione są zatem sprzeciw sumienia od klauzuli sumienia. Postulat uporządkowania terminologicznego, jest oczywiście słuszny, tym niemniej pojęcia te w doktrynie i orzecznictwie funkcjonują zamiennie. Co więcej, wydaje się, że postulat, aby klauzula sumienia rozumiana, jako zapis ustawy – klauzula ustawowa jest zrozumiały w przypadku lekarza czy pielęgniarki, gdzie taki przepis w prawie korporacyjnym jest. W przypadku analizy normatywnej opartej o system praw człowieka i zawód, gdzie klauzula nie jest wprost określona w przepisach korporacyjnych różnicowanie to nie

3 (2012): 12–16; Mirosław Nesterowicz, Natalia Karczewska–Kamińska, „Prawa pacjenta do świadczeń medycznych a prawo lekarzy (szpitali) i osób z innych zawodów medycznych do klauzuli sumienia”, *Prawo i Medycyna* 2 (2015) passim; Jakub Pawlikowski, „Spór o klauzulę sumienia z perspektywy celów medycyny i etyki lekarskiej”, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce...*, 145–170; Beata Dobrowolska, „Sprzeciw sumienia w praktyce pielęgniarki i położnej. Analiza rozwiązań polskich i wybranych rozwiązań europejskich”, *Studia z Prawa Wyznaniowego* 16 (2013): 249–263.

¹² Szerzej zob. Anna Machnikowska, „Klauzula sumienia w zawodzie prawnika”, w: *Klauzula sumienia w państwie prawa*, red. Oktawian Nawrot (Sopot: Spółdzielczy Instytut Naukowy, 2015), 127–142; Jerzy Zajadło, „Sędzia pomiędzy moralnym przekonaniem a wiernością prawu (na przykładzie orzecznictw sądów amerykańskich w sprawach niewolnictwa)”, w: *Klauzula sumienia w państwie...*, 143–161; Zbigniew Cichoń, „Klauzula sumienia w różnych zawodach”, w: *Prawnik katolicki a wartości prawa* (Kraków: Dom Wydawniczy „Ostoja”, 1999), 44–51, gdzie krótko, w oparciu o system prawa francuskiego, omówiono sprzeciw sumienia adwokata, a także Paweł Skuczyński, *Etyka adwokatów i radców prawnych* (Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2016), 208 i n.

¹³ Małgorzata Prusak, „Sprzeciw sumienia w praktyce aptecznej”, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce...*, 211–213, 219–225; Mariola Drozd, „Prawo farmaceuty do sprzeciwu sumienia w świetle obowiązujących regulacji prawnych”, *Studia z Prawa Wyznaniowego* 16 (2013): 267–280.

¹⁴ Szerzej zob. Alicja Grześkowiak, „Sprzeciw sumienia w odniesieniu do wybranych zawodów”, w: *Idea wielokulturowości jako wyzwanie: dyskurs religijny, kulturowy i społeczny*, red. Helena Czakowska, Mariusz Kuciński (Bydgoszcz: Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej, 2015), 43–62.

przedstawia aż takiego znaczenia. A to właśnie w przypadku zawodu, gdzie nie ma zapisu ustawowego – klauzuli ustawowej materializuje się rola zakazu dyskryminacji i równouprawnienia. W tej sytuacji bowiem często kwestionuje się prawo osoby wykonującej zawód bez określonej ustawowo klauzuli sumienia do korzystania z prawa do sprzeciwu sumienia.

2. ŹRÓDŁA NORMATYWNE DLA SPRZECIWU SUMIENIA

Rozważając problem równouprawnienia i zakazu dyskryminacji nie można pominąć źródła normatywnego klauzuli sumienia. Wskazać należy, że kwestia źródeł normatywnych klauzuli sumienia została przesądzona w wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2015 r., w sprawie sygn. akt K 12/14, który dotyczył klauzuli sumienia lekarza.

Wyrok ten¹⁵, jak i wcześniejsze¹⁶ i późniejsze badania naukowe¹⁷ wskazują, że źródłem sprzeciwu sumienia, jest prawo człowieka do wolności sumienia i wyznania. Jego źródłem w systemie uniwersalnym jest Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych¹⁸,

¹⁵ Wyrok TK z dnia 7 października 2015 r., w sprawie sygn. akt K 12/14, pkt. 3.2.3, 3.2.4, 4.4.1, 4.4.5.

¹⁶ Skwarzyński, „Sprzeciw sumienia w europejskim”, 9–26.

¹⁷ Leszek Bosek, „Komentarz do art. 53 Konstytucji RP”, w: *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86*, red. Marek Safjan, Leszek Bosek (Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2016), 1249–1251, 1257–1258, 1263–1264, pkt. 5, 33, 50, 51.

¹⁸ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167, zał.). Artykuł 18 1. *Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie.* 2. *Nikt nie może podlegać przymusowi, który stanowiłby zamach na jego wolność posiadania lub przyjmowania wyznania albo przekonań według własnego wyboru.* 3. *Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób.* 4. *Państwa Strony niniejszego Paktu zobowiązują się do poszanowania wolności*

a w systemie europejskim – kontynentalnym znaczenie ma zwłaszcza art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r.¹⁹ oraz art. 10 ust. 2 Karty Praw Podstawowych²⁰. Potwierdza to orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu w przypadku białego personelu²¹, gdy po pewnych niekonsekwencjach orzeczniczych ETPCz słusznie uznał, że odmowa wykonania obowiązku prawnego, z uwagi na konflikt z przekonaniem religijnym, wchodzi w zakres ochrony art. 9 EKPC, także w przedmiocie innym niż obowiązek służby wojskowej²². Kluczowego zatem znaczenia nabiera art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.²³ określający polski model wolności sumienia i religii²⁴. Wskazać należy, że zgodnie z koncepcją

rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, opiekunów prawnych do zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniem.

¹⁹ Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284, z późn. zm. (dalej: EKPCz). Art. 9 ust. 1. *każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.* Art. 9 ust. 2. *wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.*

²⁰ Z dnia 7 grudnia 2000 r., Dz.U. UE C 83/02 z 2010 r., s. 389 (dalej: KPP). Art. 10 ust. 1. *każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie swej religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach.* Art. 10 ust. 2. *uznaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa.*

²¹ Tak: Sprawa R.R. p. Polsce, skarga nr 27617/04, wyrok ETPCz z dnia 26 maja 2011 r., pkt. 206.

²² Sprawa Eweida i in. p. Wielkiej Brytanii, skargi nr 48420/10, 59842/10, 51671/10, 36516/10, wyrok ETPCz z dnia 15 stycznia 2013 r. pkt. 105; szerzej zob. Skwarzyński, *Orzecznictwo Europejskiego Trybunału*, 286–291.

²³ Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483, z późn. zm. (dalej: Konstytucja RP).

²⁴ Art. 53 Konstytucji RP: *1. Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii. 2. Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu*

marginesu oceny²⁵, która jest teoretycznym i praktycznym modelem „pozwalającym na uwzględnianie specyfiki społecznego i kulturowego kontekstu poszczególnych państw. Jest oczywiste, że specyfika ta rysuje się ze szczególną wyrazistością w kwestiach moralnych czy religijnych i dlatego Trybunał przy stosowaniu art. 9 posługuje się koncepcją »marginesu oceny« w sposób nieco odmienny niż w odniesieniu do innych »przepisów wolnościowych« ”²⁶, wiążące jest tutaj orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego²⁷ który stwierdził, że klauzula sumienia ma swoją podstawę konstytucyjną w art. 53 Konstytucji RP²⁸.

Trybunał zasadnie stwierdził, że wolność sumienia „sama będąc podstawowym prawem człowieka, jest jednocześnie źródłem wielu innych praw i wolności, jest swoistym »prawem praw« ”²⁹, a jej istota

w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują. 3. Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniami. Przepis art. 48 ust. 1 stosuje się odpowiednio. 4. Religia kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób. 5. Wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób. 6. Nikt nie może być zmuszany do uczestniczenia ani do nieuczestniczenia w praktykach religijnych. 7. Nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania.

²⁵ Sprawa Bayatyan p. Armenii, skarga nr 23459/03, wyrok ETPCz z dnia 7 lipca 2011 r., pkt. 121–123; sprawa Eweida i in. p. Wielkiej Brytanii, skargi nr 48420/10, 59842/10, 51671/10, 36516/10, wyrok ETPCz z dnia 15 stycznia 2013 r. pkt. 106 i 109.

²⁶ Leszek Garlicki, „Komentarz do art. 9 EKPCz”, w: *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. T. 1. Komentarz do artykułów 1–18*, red. Leszek Garlicki, Piotr Hofmański, Andrzej Wróbel (Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2010), 552, pkt. 4; tak samo cytowany tam Adam Wiśniewski, *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka* (Gdańsk: Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, 2008), 130–131, 136, 187.

²⁷ Orzeczenie TK z dnia 15 stycznia 1991 r., sygn. akt U 8/90, OTK ZU 1991, nr 1, poz. 8, s. 134; postanowienie TK z dnia 7 października 1992 r., sygn. akt U 1/92, OTK ZU 1986–1995, t. 3/1992, cz. 2, s. 38. Orzeczenia te dotyczyły stanu prawnego sprzed uchwalenia Konstytucji RP z 1997 r., lecz zachowały one aktualność. W sentencji wyroku z dnia 7 października 2015 r., w sprawie sygn. akt K 12/14 powołano się wprost na art. 53 ust. 1 Konstytucji RP.

²⁸ Skwarzyński, „Sprzeciw sumienia w europejskim”, 17–21

²⁹ Wyrok TK z dnia 7 października 2015 r., w sprawie sygn. akt K 12/14, pkt. 4.1.1.

„bywa uznawana za ponadpozytywną, aksjologicznie związaną z samą naturą człowieka, będącą istotnym elementem jego godności”. Stąd system prawny, który by jej nie gwarantował, „byłby ab initio niepełnym, nieskutecznym i nieefektywnym, a w konsekwencji także niedemokratycznym, bo odbiegającym od wzorca państwa respektującego konieczne minimum minimorum w zakresie ochrony praw człowieka” (J. Szymanek, *Wolność sumienia i wyznania...*, s. 39). Konieczność jej poszanowania jest ściśle powiązana z poszanowaniem i ochroną godności człowieka, co jest obowiązkiem władz publicznych³⁰.

Podkreślić należy, że prawa człowieka mają za zadanie normatywne wyrażenie przyrodzonej godności człowieka, która jest źródłem wszelkich praw jednostki³¹.

Prowadząc swój wywód Trybunał Konstytucyjny doszedł do słusznych wniosków, iż „nie ma zatem podstaw do formułowania odrębnego prawa do »klauzuli sumienia«, a – w konsekwencji – nie ulega wątpliwości, że ustawodawca nie może dowolnie kształtować tego »przywileju« albo go znosić, lecz musi respektować konstytucyjne warunki ustanawiania ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela (art. 30 oraz art. 31 ust. 3 Konstytucji). W ocenie Trybunału, prawo lekarza, jak każdej innej osoby, do powstrzymania się od działań sprzecznych

³⁰ Tamże, pkt. 4.1.2.

³¹ Szerzej o godności osobowej i osobowościowej zob.: Krzysztof Orzeszyna, „Godność ludzka podstawą praw człowieka”, w: *Człowiek – i jego prawa i odpowiedzialność*, red. Robert Tabaszewski (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013), 23 i n.; Józef Krukowski, „Godność człowieka podstawą konstytucyjnego katalogu praw i wolności jednostki”, w: *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. Leszek Wiśniewski (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997), 39–42; Wioletta Jedlecka, Joanna Policiewicz, „Pojęcie godności na tle Konstytucji RP”, w: *Z zagadnień teorii i filozofii prawa. Konstytucja*, red. Andrzej Bator (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999), 146; Jerzy Zajadło, „Godność jednostki w aktach międzynarodowej ochrony praw człowieka”, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 2 (1989): 111; Krystian Complak, „Uwagi o godności człowieka oraz jej ochrona w świetle nowej konstytucji”, *Przegląd Sejmowy* 5 (1998): 42 i n.; Zbigniew Hołda, w: *Prawa Człowieka, Zarys wykładu*, red. Zbigniew Hołda, Dorota Ostrowska, Joanna Hołda, Julita A. Rybczyńska (Warszawa: Wolters Kluwer business, 2014), 12; Marek Piechowiak, *Filozofia praw człowieka. Prawa człowieka w świetle ich międzynarodowej ochrony* (Lublin: TN KUL, 1999), 343–347; Franciszek J. Mazurek, *Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka* (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 2001), 75–80.

*z własnym sumieniem wypływa wprost z wolności gwarantowanej przez Konstytucję*³².

Ty samym to godność człowieka wyrażona i chroniona w tym przypadku prawem człowieka do wolności sumienia i religii, jest źródłem normatywnym sprzeciwu sumienia. To istotne prawo człowieka jest wystarczające do przyznania ochrony w razie odmowy wykonania obowiązku z uwagi na konflikt sumienia.

3. WARUNKI NORMATYWNE KORZYSTANIA ZE SPRZECIWU SUMIENIA

W systemie prawnym nie ma praw nieograniczonych. Prawo do powoływania się na sprzeciw sumienia i odmowa spełnienia obowiązku nakładanego prawem także nie jest nieograniczona. Z powodu trudności nie można jednak pomijać możliwości odtworzenia zakresu dopuszczalnego ograniczenia sprzeciwu sumienia z uwagi na granice klauzuli limitacyjnej wolności sumienia i wyznania. Z uwagi na fakt, iż sprzeciw sumienia, realizuje zewnętrzny element prawa człowieka do wolności sumienia i wyznania, pomimo że wynika z elementu wewnętrznego i zmierza do jego ochrony³³, ograniczenia sprzeciwu sumienia są możliwe, tym niemniej działania państwa nie są również nieograniczone. Państwo może zbadać wyłącznie zmanifestowanie przekonań światopoglądowych czy religijnych w postaci sprzeciwu sumienia. To znaczy państwo jest uprawnione wyłącznie do badania przejawów zewnętrznych skorzystania ze sprzeciwu sumienia, bez odniesienia się do wewnętrznej sfery człowieka³⁴.

Z istoty klauzuli limitacyjnej wolności sumienia i wyznania wynika, że ograniczeniu podlegać może wyłącznie element zewnętrzny, który jest manifestowany przez sprzeciw sumienia. Dlatego możliwe jest badanie zasadności powołania się na klauzulę sumienia, poprzez zbadanie tego manifestu, więc tylko jego może dotyczyć analiza.

³² Wyrok TK z dnia 7 października 2015 r., w sprawie sygn. akt K 12/14, pkt. 4.4.5.

³³ Szerzej zob. Skwarzyński „Korzystanie z klauzuli sumienia”, 16 i n.

³⁴ Szerzej zob. tamże, 19.

Wydaje się zatem, że sprzeciw sumienia jest prawem subsydiarnym, to jest takim, które może być realizowane, jako ostateczny sposób ochrony prawa człowieka do wolności sumienia i religii. Inaczej ujmując, czy nie dało się konfliktu rozwiązać w inny sposób. Niewłaściwe byłoby zwłaszcza generowanie konfliktów sumienia, aby następnie powoływać się na sprzeciw sumienia. Po drugie, klauzula sumienia musi być w konkretnym przypadku uzasadniona. Trybunał w Strasburgu określił odniesienie się do kryterium poglądów, które osiągnęły odpowiedni poziom przekonywania, powagi, spójności czy znaczenia w społeczeństwie³⁵. Po trzecie, które chce chronić powołujący się na sprzeciw sumienia, powinno być także współmierne – proporcjonalne wobec obowiązków nałożonych przez ustawę, których z uwagi na konflikt sumienia zobowiązany nie może wykonać³⁶. Konieczne jest tu zatem kryterium oceny kolizji dóbr, do których ochrony zmierza klauzula sumienia, a które są chronione w systemie prawa pozytywnego czy pozapozytywnego, prawa naturalnego. Nie powinno akceptować się fanaberii sumienia, tzn. zezwalać na odmowę wykonania obowiązku prawnego z uwagi na błahy powód. Jest tak dlatego, iż realizacja obowiązku ustawowego z reguły powinna zmierzać do zapewnienia praw innego podmiotu prawa, więc fanaberia sumienia mogłaby prowadzić do utrudniania realizacji praw innych osób. Istotne jest więc także czego dotyczy konflikt sumienia po stronie powołującego się na sprzeciw sumienia oraz czego dotyczy skutek ewentualnego uznania klauzuli za zasadną, wobec dóbr beneficjenta normy prawnej, której wykonania odmawia powołujący się na sprzeciw sumienia.

Nie oznacza to oczywiście kwestionowania czy nawet oceny przekonań osoby powołującej się na sprzeciw sumienia, która ma prawo określać swój światopogląd czy dowolnie wyznawać religię.

³⁵ Sprawa Bayatyan p. Armenii, skarga nr 23459/03, wyrok ETPCz z dnia 7 lipca 2011 r., pkt. 110; sprawa Eweida i in. p. Wielkiej Brytanii, skargi nr 48420/10, 59842/10, 51671/10, 36516/10, wyrok ETPCz z dnia 15 stycznia 2013 r. pkt. 82; sprawa Jakóbski p. Polsce, skarga nr 18429/06, wyrok ETPCz z dnia 7 grudnia 2010 r. pkt. 44; Sprawa Leela Förderkreis e.V. i in. p. Niemcom, skarga nr 58911/00, wyrok ETPCz z dnia 6 listopada 2008 r., pkt. 80.

³⁶ Szerzej o przesłankach uzasadniających powołanie się na sprzeciw sumienia zob. Skwarzyński, „Sprzeciw sumienia w europejskim”, 23–26.

Nie może dochodzić do ingerencji w wolność wewnętrzną jednostki. Czym innym jest ocena, czy powołanie się na przekonanie światopoglądowe czy religijne będące źródłem konfliktu sumienia zasługuje na uwzględnienie z uwagi na proporcjonalność i w/w kryteria oceny. Nie dochodzi bowiem do oceny samego światopoglądu czy religii, ale do oceny współmierności dobra chronionego zagrożonego w sumieniu konfliktem z obowiązkiem nałożonym przez prawodawcę. Jako przykład można wskazać odmowę ratowania życia i zdrowia pacjenta przez pracownika medycznego z uwagi na święto religijne i związany z tym nakaz powstrzymywania się od pracy. Pokazuje to, że w tym przypadku wygenerowano sprzeciw sumienia, z uwagi na błędnie określoną organizację pracy, więc sprzeciw nie jest subsydiarny. Poza tym poświęcenia wymaga dobro najwyższego rzędu, jakim jest zdrowie i życie człowieka, wobec przestrzegania nakazu powstrzymywania się od pracy. W takim przypadku państwo – jego organy nie mogą oceniać przekonania religijnego czy światopoglądowego powstrzymania się od pracy, bowiem jest to wewnętrzne przekonanie jednostki. Nie oznacza to zarazem ślepego akceptowania sprzeciwu sumienia w takiej sytuacji. Wskazane kryteria mają zatem zapobiegać powoływaniu się na klauzulę sumienia w sytuacjach nieadekwatnych.

Niniejsze rozważania są konieczne, aby rozstrzygnąć rolę równouprawnienia i zakazu dyskryminacji w kształtowaniu zakresu sprzeciwu sumienia.

4. ROLA ZAKAZU DYSKRYMINACJI I ZASADY RÓWNOUPRAWNIENIA DLA NORMATYWNYCH RAM SPRZECIWU SUMIENIA W KONTEKŚCIE PRZESŁANKI WYKONYWANEGO ZAWODU

Powyższa analiza pokazała, że nie można dokonywać oceny przekonań religijnych i światopoglądowych w badaniu zasadności sprzeciwu sumienia. Jest tak dlatego, że dotykałoby to istoty wewnętrznej prawa człowieka do wolności sumienia i wyznania. Już z tego powodu przypisanie sprzeciwu sumienia do przekonań konkretnych religii, bądź konkretnych światopoglądów z pominięciem innych byłoby wykluczone. Dyferencjowałoby to jednostki według kryterium ich przekonań

bańdź religii, prowadziłyby zatem do zdecydowanie odmiennego traktowania na gruncie ochrony przyrodzonej godności.

Oczywiste jest zatem, że różnicowanie ochrony sprzeciwu sumienia według kryterium religii i światopoglądu byłoby złamaniem zakazu dyskryminacji i zasady równouprawnienia. Podobnie oczywistym jest brak możliwości przypisywania prawa do sprzeciwu sumienia według kryterium rasy, płci, narodowości, języka, przynależności do mniejszości narodowych, czy z powodów majątkowych. Takie różnicowanie jest również z gruntu niezgodne z istotą godności człowieka. Niestety, z niezrozumiałych powodów tej samej prawidłowości nie stosuje się wobec kryterium wykonywanego zawodu. Stwierdzić należy, że kwestia zakazu dyskryminacji i równouprawnienia samodzielnie wyklucza różnicowanie jednostek w możliwości powoływania się na klauzulę sumienia z uwagi na zawód.

Z punktu widzenia normatywnego wskazać należy, że zakaz dyskryminacji i związana z nim zasada równouprawnienia są zawarte w większości źródeł międzynarodowej ochrony praw człowieka. Przykładowo jest on określony w art. 7³⁷ Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka³⁸; w art. 2 ust. 1³⁹ Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych w systemie uniwersalnym praw człowieka. Dalej jest on zawarty w systemie europejskim w art. 14 EKPCz⁴⁰,

³⁷ *Wszyscy są równi wobec prawa i mają prawo, bez jakiegokolwiek różnicy, do jednakowej ochrony prawnej. Wszyscy mają prawo do jednakowej ochrony przed jakąkolwiek dyskryminacją, będącą pogwałceniem niniejszej Deklaracji, i przed jakimkolwiek narażeniem na taką dyskryminację.*

³⁸ Treść Deklaracji nie została ujęta w żadnym dzienniku urzędowym, występuje ona w zbiorach aktów prawa międzynarodowego, w artykule korzystano z oficjalnej strony UNESCO: http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf. [dostęp: 29.09.2016]

³⁹ *Każde z Państw Stron niniejszego Paktu zobowiązuje się przestrzegać i zapewnić wszystkim osobom, które znajdują się na jego terytorium i podlegają jego jurysdykcji, prawa uznane w niniejszym Pakcie, bez względu na jakiegokolwiek różnice, takie jak: rasa, kolor skóry, płeć, język, religia, poglądy polityczne lub inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, sytuacja majątkowa, urodzenie lub jakiegokolwiek inne okoliczności.*

⁴⁰ *Korzystanie z praw i wolności wymienionych w niniejszej konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów, jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn.*

czy art. 21 ust. 1 KPP⁴¹. Oczywiście przedmiotem artykułu nie będzie przedstawianie wszelkich zagadnień dotyczących równouprawnienia i zakazu dyskryminacji w prawie międzynarodowym⁴², lecz te elementy efektywnego systemu ochrony praw człowieka, które wskazują, na istnienie zakazu dyskryminacji z uwagi na zatrudnienie czy wykonywany zawód. Dalej konieczne będzie przedstawienie polskiego konstytucyjnego modelu równouprawnienia i zakazu dyskryminacji, wyrażonego w art. 32 Konstytucji RP⁴³.

Lektura norm prawnych, międzynarodowego systemu praw człowieka, określających równouprawnienie i zakaz dyskryminacji, pokazuje, że zabrania się tej ostatniej z „jakichkolwiek innych przyczyn”, „jakichkolwiek okoliczności”, jak również z powodu „sytuacji majątkowej” czy „majątku”. Kwestia wskazania *verba legis* właśnie majątku pokazuje, że także sytuacja ekonomiczna nie może być źródłem dyskryminacji. W ramach samego zakazu dyskryminacji wskazać należy, że orzecznictwo i doktryna pokazują, że zakaz dyskryminacji na gruncie MPPOiP jest niedostatecznie wykorzystywany w praktyce stosowania Paktu⁴⁴, więc

⁴¹ *Zakazana jest wszelka dyskryminacja w szczególności ze względu na płeć, rasę, kolor skóry, pochodzenie etniczne lub społeczne, cechy genetyczne, język, religię lub przekonania, poglądy polityczne lub wszelkie inne poglądy, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną.*

⁴² W tym przedmiocie zobacz zwłaszcza cenne dla niniejszej pracy, aktualne wyniki badań: Jana Podkowika, „Konstytucyjna zasada równości i zakaz dyskryminacji w prawie cywilnym”, *Kwartalnik Prawa Prywatnego* 2 (2016): 229–279, gdzie poddano analizie istotne elementy równouprawnienia i zakazu dyskryminacji, choć nie zgadzam się ze wszystkimi wnioskami autora; Pawła Boreckiego, „Zakaz dyskryminacji ze względu na wyznanie lub światopogląd w prawie polskim”, *Studia z Prawa Wyznaniowego* 18 (2015): 142–162, 189–192, 195–198. Zobacz również: Katarzyna Sękowska-Kozłowska, Roman Wieruszewski, „Komentarz do art. 2 MPPOiP”, w: *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (osobistych) i Politycznych*, red. Roman Wieruszewski (Warszawa: Wolters Kluwer business, 2012), 47–51 i cytowane tam orzecznictwo i literatura; Andrzej Wróbel, „Komentarz do art.14 EKPCz”, w: *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. T. I. Komentarz do artykułów 1–18*, red. Leszek Garlicki, Piotr Hofmański, Andrzej Wróbel (Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2010), 754–794.

⁴³ *1. Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne. 2. Nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiegokolwiek przyczyny.*

⁴⁴ Sękowska-Kozłowska, Wieruszewski, „Komentarz do art. 2 MPPOiP”, 47 i n., a także cytowane tam orzecznictwo i literatura.

jest on źródłem mniejszej liczby przypadków, które można by łączyć z problemem dyskryminacji w związku z wykonywanym zawodem. Trafne jest twierdzenie, że: „*należy dokonać wyraźnego zróżnicowania pomiędzy dyskryminacją bezpośrednią (opartą o przesłankę różnicującą wynikającą wprost z przepisów prawa) i dyskryminacją pośrednią, która istnieje wówczas, gdy niedopuszczalne zróżnicowanie wynika z kontekstu całokształtu redakcji danej (pozornie neutralnej) normy, chociaż nie opiera się ono na jakiegokolwiek przesłance dokonującej bezpośrednio zróżnicowania. Koncepcja ta, występująca szeroko w prawie Unii Europejskiej, znajduje również zastosowanie w prawie polskim na tle art. 32 Konstytucji RP. Na jego tle opowiedzieć należy się za kwalifikacją dyskryminacji pośredniej, jako prowadzącej do naruszenia zasady równości wobec prawa*”⁴⁵.

Główne znaczenie ma tutaj art. 14 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Trybunał w Strasburgu w kwestiach związanych z pracą zawodową, wynagrodzeniem, warunkami pracy, itd. stwierdził, że nie można stawiać wyłącznie zarzutu naruszenia art. 14 EKPCz – zakazu dyskryminacji, ale wiązać go należy z innymi materialnymi postanowieniami Konwencji⁴⁶, choć w orzecznictwie dostrzega się trend coraz bardziej samodzielnego podejścia do art. 14 EKPCz.

Europejski Trybunał Praw Człowieka odtworzył pewne standardy, iż dyskryminacja występuje wtedy, gdy nie ma obiektywnego i racjonalnego uzasadnienia, a w tym zakresie należy uwzględnić cel i skutki działań ocenianych z tego punktu widzenia oraz zasady obowiązujące w demokratycznych społeczeństwach. Dyskryminacja ma miejsce zwłaszcza w sytuacji, gdy dochodzi do niej w razie różnego traktowania osób znajdujących się w analogicznej lub podobnej sytuacji⁴⁷. Sam zakaz dyskryminacji w systemie strasburskim ma charakter otwarty i nie ogranicza liczby zakazanych kryteriów różnicujących⁴⁸.

⁴⁵ Witold Borysiak, „Komentarz do art. 32”, w: *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86*, red. Marek Safjan, Leszek Bosek (Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2016), 856, pkt. 70.

⁴⁶ Andrzej Marek Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka* (Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2013), 961.

⁴⁷ Tamże, 963 i cytowane tam orzecznictwo.

⁴⁸ Wróbel, „Komentarz do art. 14 EKPCz”, 757 i n., pkt. 6.

Co więcej, aby uznać że różnicowanie miało charakter dyskryminujący należy stwierdzić, że: zastosowano niedozwolone kryteria różnicujące, między osobami w porównywalnej sytuacji; rozróżnienie jest arbitralne, czyli nie ma obiektywnych i racjonalnych podstaw usprawiedliwiających różnicowanie; osoba jest mniej korzystnie traktowana w stosunku do osób znajdujących się w porównywalnej sytuacji; a zastosowany środek jest nieproporcjonalny do zamierzonego celu, który musi być celem legitymowanym⁴⁹. Doktryna zauważyła, że w orzecznictwie ETPCz wskazano jako niedozwolone kryterium różnicujące – zawód, choć w tej konkretnej sprawie ETPCz poddał analizie całość specyfiki wykonywania zawodu aplikanta i adwokata przez tego skarżącego⁵⁰. Oczywiście każde orzeczenie ETPCz należy traktować jako wydane w konkretnej sprawie, wobec konkretnego stanu faktycznego i konkretnego systemu prawa krajowego, w zgodzie z tzw. koncepcją marginesu oceny, która ma szczególne uzasadnienie wobec zakazu dyskryminacji⁵¹.

Z kolei na gruncie polskiego modelu zakazu dyskryminacji doktryna w oparciu o orzecznictwo stwierdza, że z jednej strony zakaz dyskryminacji nie jest tożsamy z zakazem różnicowania sytuacji podmiotów prawa, to jednak jest to zakaz nieuzasadnionego, różnego kształtowania sytuacji podobnych podmiotów prawa, w procesie stosowania prawa. Dyskryminacja występuje wówczas, gdy podobne podmioty prawa w indywidualnych przypadkach traktowane są w różny sposób, a zróżnicowanie nie znajduje podstaw w normach prawnych⁵². Co więcej, w Polsce: „*Konstytucja określa bardzo szeroko dziedziny, w których nie można dokonywać dyskryminacji. Są to: życie polityczne, społeczne lub gospodarcze...*”⁵³.

⁴⁹ Tamże, 769 i n., pkt. 30 i cytowane tam orzecznictwo.

⁵⁰ Tamże, 783, pkt. 61 oraz wnioski ze sprawy Van der Musselle p. Belgii, skarga nr 8919/80, wyrok ETPCz z dnia 23 listopada 1983 r., zwłaszcza pkt. 43, ale zob. również pkt. 9–13, 14–21, 24, 25, 46, 49.

⁵¹ Wróbel, „Komentarz do art. 14 EKPCz”, 792–994, pkt. 74–80.

⁵² Borysiak, „Komentarz do art. 32”, 862, pkt. 108 oraz cytowany tam wyrok TK z dnia 15 lipca 2010 r., w sprawie sygn. akt K 63/07, pkt. 6.3.

⁵³ Bogusław Banaszak, „Komentarz do art. 32”, w: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. Bogusław Banaszak (Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2012), 234, pkt. 13.

W tym miejscu materializuje się właśnie podstawowy problem dyskryminacji w stosowaniu sprzeciwu sumienia. Jeżeli przeanalizujemy problem aborcji i konflikt sumienia jego dotyczący dojdziemy do następujących wniosków. Jeśli osoba stosuje zasadę subsydiarności tzn. nie wywołuje konfliktu sumienia jeśli nie jest to konieczne, to osoba powołująca się na przekonanie, że aborcja to zabójstwo człowieka, odwołuje się do poglądów, które osiągnęły odpowiedni poziom przekonania, powagi, spójności czy znaczenia. Dobro, które chce chronić powołujący się na sprzeciw sumienia – życie człowieka – jest dobrem najwyższego rzędu. Następnie powinno ocenić się do jakiego dobra odnosi się odmowa wykonania obowiązku prawa pozytywnego. Jest nim realizacja prawa do prywatności kobiety, ewentualnie prawo do jej zdrowia⁵⁴. Lekarz, który powołuje się na klauzulę sumienia, realizuje te prawa pacjentki. Powołuje się jednak na dobro wyższego rzędu – życie człowieka. Pielęgniarka, przy tej samej aborcji, jest powołana do realizacji tych samych praw pacjentki, choć bezpośrednio nie dokonuje ona aborcji, a robi to lekarz. Mimo to pielęgniarka może bezsprzecznie korzystać ze sprzeciwu sumienia, ponieważ jej udział jest pomocnictwem w aborcji. Podobnie będzie zatem z farmaceutą, który też działając co do zasady na rzecz dobra klienta „pacjenta”, w zakresie jego zdrowia i prawa do prywatności, odmawia udzielenia środków medycznych, które służą w istocie uniemożliwieniu rozwoju zapłodnionej komórki, więc płodu. Tym samym farmaceuta jest w identycznej sytuacji, sprzeciwiając się sprzedaży środków, które mogą w jego przekonaniu zabić

⁵⁴ Zdaniem autora widać tu dość oczywistą dysproporcję dóbr, w przypadku zdekretylizowania aborcji w Polsce. Kryterium dóbr jest jednak sposobem pokazania, że jeśli konieczne jest ratowanie życia matki, a drogą do tego jest poświęcenie życia dziecka, to sprzeciw sumienia nie powstanie z uwagi na brak współmiernego dobra, które będą miały charakter równocenny. Nie może być mowy o prawie do aborcji, także wobec sprzeczności tego rzekomego prawa z konstrukcją prawa podmiotowego, szerzej zob. Grzegorz Jędrejek, „Czy można wyróżnić dobro osobiste w postaci wolności do dokonania aborcji?”, w: *Prawo rodzinne w Polsce i w Europie: zagadnienia wybrane*, red. Piotr Kasprzyk (Lublin: TN KUL, 2005), passim; Leszek Bosek, „Roszczenia wrongful life i wrongful birth w świetle standardów konstytucyjnych i europejskich”, *Przełęcz Sądowy* 1 (2008): 32-59, passim oraz powoływana tam literatura, a także Małgorzata Gałązka, „Odmowa przerwania ciąży a klauzula sumienia”, *Studia z Prawa Wyznaniowego* 16 (2013): 28, 30-34, Małgorzata Gałązka, „Kontrowersje wokół »prawa do aborcji«”, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce...*, 131-142.

człowieka. Dalej hipotetyczny technik obsługujący zaawansowany sprzęt medyczny, diagnostyczny⁵⁵ itd. także będzie realizował prawo do zdrowia i prywatności pacjenta, choć jego zadanie nie będzie *stricte* medyczne, a wspomagające – techniczne, więc będzie bliskie działaniu pielęgniarki. Podobnie będzie z osobą wypełniającą dokumentację czy wspomagającą sekretarsko pracę aborcyjną. Wszystkie te osoby będą realizowały prawa pacjentki do prywatności, ewentualnie do jej zdrowia. Nie ma na gruncie zawodu żadnej przesłanki uzasadniającej różnicowanie ich sytuacji. Każda z tych osób ma taką samą godność, jako osoba ludzka, każda z nich ma tożsame prawa człowieka i każda po konflikcie sumienia odmawia realizacji takiego samego prawa człowieka – pacjentki z powołaniem się na własne przekonania. Nie ma racjonalnego powodu przyznawać przy tym samym przypadku np. aborcji, prawa do sprzeciwu sumienia jednym osobom, a odmawiać innym wyłącznie z powodu wykonywanego zawodu. Zawód wtedy byłby kryterium różnicującym uprawnienia. Absurdalność tego różnicowania pokazuje przypadek prof. Bogdana Chazana. Lekarz Bogdan Chazan miał prawo odmówić wykonania niekryminalizowanej aborcji, zgodnie z wyrokiem TK z dnia 7 października 2015 r., w sprawie sygn. akt K 12/14, miał on także prawo odmówić wskazania miejsca, gdzie pacjentka mogła dokonać aborcji. Podobne zachowanie dyrektora–lekarza Bogdana Chazana budzi już wątpliwości, natomiast dyrektor Bogdan Chazan w opinii wielu, nie mógł już odmówić wskazania miejsca dokonania aborcji przez pacjentkę. Niestety pogląd ten nie wyjaśnia, w jaki sposób zmienia się zakres godności osoby oraz jak zmienia się zakres ochrony wolności sumienia i wyznania wraz ze zmianą wyłącznie zawodu. Lekarz, dyrektor–lekarz, dyrektor szpitala mając konflikt sumienia, odmawiają wykonania obowiązku prawa pozytywnego zmierzającego do realizacji tego samego prawa pacjentki – prawa do prywatności⁵⁶. Dlaczego zatem jeden Bogdan Chazan – lekarz, mógłby

⁵⁵ Podobny problem dostrzeżono wobec diagnosty laboratoryjnego, szerzej zob. Waldemar Glusiec, Elżbieta Puacz, „Sprzeciw sumienia w zawodzie diagnosty laboratoryjnego”, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce...*, 227–230, 232–234.

⁵⁶ W tym przypadku aborcja nie była kryminalizowana z uwagi na wady płodu, a sam poród i połóg, bez przebiegu patologicznego, jako czynności fizjologiczne trudno uznać za zagrażające zdrowiu matki.

korzystać ze sprzeciwu sumienia, a drugi Bogdan Chazan – dyrektor, już nie, natomiast trzeci Bogdan Chazan – dyrektor/lekarz, zależnie od gabinetu, lekarskiego czy dyrektorskiego. Kontynuując argumentację *ad absurdum*, do jakiej prowadzi dyskryminacja z uwagi na zawód, można wskazać problem – co się stanie, kiedy dyrektor w międzyczasie zostanie lekarzem (uzyska dyplom), lub wskazać hipotetyczny kazus dwóch bliźniaków – jednego dyrektora, drugiego lekarza. Dyskryminacja z uwagi na zawód wydaje się zatem oczywista. Oczywiście można zarzucać hipotetyczność tych sytuacji, ale dyskryminację z uwagi na zawód próbowały stosować organy ścigania w przypadku tajemnicy obrońcy⁵⁷. Organ ścigania – Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego na polecenie Prokuratury, zabezpieczyły dokumenty u aplikanta adwokackiego twierdząc, że nie przysługuje mu tajemnica obrońcy, więc w przeciwieństwie do dokumentów u adwokata można ją zabrać. Spotkało się to z oczywistą krytyką sądów⁵⁸, ale pokazuje, że problem (nie)istnienia konkretnego uprawnienia wobec wykonywanego zawodu może być źródłem ograniczeń działania jednostki z uwagi na jej zawód. Przecież w tej sprawie naruszono w oczywisty sposób prawo do obrony przysługujące obrońcy, którym w tym przypadku był aplikant adwokacki, a nie adwokat.

Podobny problem, dotyczący sprzeciwu sumienia powstał w sprawie Thlimmenos przeciwko Grecji⁵⁹. Skarżący – świadek Jehowy, nie mógł zostać licencjonowanym księgowym z powodu skazania w przeszłości za odmowę założenia munduru z uwagi na religię. Jest to obecnie uznany przypadek sprzeciwu sumienia z uwagi na obowiązek służby wojskowej⁶⁰. Oczywiście jest, że w tego typu sytuacji doszło do

⁵⁷ Możliwe jest zatem także dokonywanie podobnej „wykładni” i nadużycia w kierunku choćby naruszenia tajemnicy spowiedzi, pomimo jej recepcji do krajowego porządku prawnego, szerzej zob. Anna Tunia, *Recepcja prawa wewnętrznego związków wyznaniowych w prawie polskim* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015), 237–248.

⁵⁸ Postanowienie SN z dnia 26 października 2011 r., sygn. akt I KZP 12/2011.

⁵⁹ Wyrok ETPCz dnia 6 kwietnia 2000 r., w sprawie Thlimmenos p. Grecji, skarga nr 34369/97, pkt. 45, 47.

⁶⁰ Zobacz szerzej linię orzecznictwą ETPCz w przedmiocie klauzuli sumienia, w związku z obowiązkową służbą wojskową, są to sprawy: Tsaturyan p. Armenii, skarga nr 37821/03, wyrok ETPCz z dnia 10 stycznia 2012 r.; Bukharatyan p. Armenii, skarga nr 37819/03, wyrok ETPCz z dnia 10 stycznia 2012 r.; Thlimmenos p. Grecji, skarga nr 34369/97, wyrok

wykrystalizowania linii orzeczniczej i dziś nie budzi już wątpliwości, że odmowa służby wojskowej jest realizacją sprzeciwu sumienia.

Trybunał w sprawie Thlimmenos przeciwko Grecji stwierdził, że doszło do dyskryminacji z uwag na takie samo traktowanie przestępców i osób karanych z powodów przekonań religijnych. ETPCz stwierdził, że sam fakt popełnienia przestępstwa może być uzasadnioną negatywną przesłanką dostępu do zawodu, gdzie wymagane jest szczególnie zaufanie i uczciwość, to jednak popełnienie tego rodzaju przestępstwa z pobudek religijnych nie uzasadnia kwestionowania standardów moralnych kandydata to zawodu szczególnego zaufania⁶¹. W tym przypadku dostęp do zawodu był reglamentowany przez ocenę niewspółmierną do zakazu jego wykonywania. Podobnie jest do dostępu do szczegółowego uprawnienia, jakim jest sprzeciw sumienia, wynikający z prawa człowieka do wolności sumienia i wyznania. Nie można byłoby dyskryminować w dostępie do zawodu z powodu konfliktu sumienia nawet skryminalizowanego – odmowa włożenia munduru, to tym bardziej nie można dyskryminować osoby wykonującej zawód powołującej się na ten sam przypadek konfliktu sumienia.

Zasadny jest pogląd, że konstytucyjny zakaz dyskryminacji jest negatywnym korelatem zasady równości i może być podważony w zakresie określonym w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP⁶². Inaczej ujmując nie da się w pełni stosować zasady równouprawnienia bez uwzględnienia zakazu dyskryminacji. Parafrazując tę myśl stwierdzić należy również, że sprzeciw sumienia jest pozytywnym korelatem

ETPCz z dnia 6 kwietnia 2000 r.; Ülke p. Turcji, skarga nr 39437/98, wyrok ETPCz z dnia 24 stycznia 2006 r., ale także przekonania religijne Świadców Jehowy w zakresie odmowy służby wojskowej, np. sprawy: Świadcowie Jehowy w Moskwie i in. p. Rosji skarga 302/02, wyrok ETPCz z dnia 10 czerwca 2010 r., poprawiony w dniu 18 sierpnia 2010 r.; TAGAN-ROG LRO i in. p. Rosji, skarga nr 32401/10; wyrok ETPCz z dnia 7 lipca 2011 r. w sprawie Bayatyan p. Armenii, skarga nr 23459/03, a także wnioski płynące ze sprawy Eweida i in. p. Wielkiej Brytanii, skargi nr 48420/10, 59842/10, 51671/10, 36516/10, wyrok ETPCz z dnia 15 stycznia 2013 r., pkt. 70–72, pkt. 103–104. pkt. 104 w zw. z pkt. 83 oraz pkt. 105, 106, 109.

⁶¹ Wyrok ETPCz dnia 6 kwietnia 2000 r., w sprawie Thlimmenos p.Grecji, skarga nr 34369/97, pkt. 46.

⁶² Borecki, „Zakaz dyskryminacji”, 142, podobnie uważa Wróbel, „Komentarz do art.14 EKPCz”, 756 i n., pkt. 4, który zaznacza, że w tej materii ETPCz nie jest konsekwentny.

prawa człowieka od wolności sumienia i wyznania, bez którego nie da się w pełni realizować tego prawa człowieka.

Jak wyżej wspomniano kwestia zakazu dyskryminacji i równouprawnienia samodzielnie wyklucza różnicowanie jednostek w możliwości powoływania się na klauzulę sumienia z uwagi na zawód. Fakt powiązania zakazu dyskryminacji z prawem człowieka do wolności sumienia i religii, będącym źródłem dla sprzeciwu sumienia, tylko wzmacnia tę argumentację. Sama zasada równouprawnienia i zakazu dyskryminacji jest wystarczająca dla zakazania różnicowania z uwagi na zawód. Prawo człowieka do wolności sumienia i religii wzmacnia ten zakaz o tyle, iż pokazuje, że jego zastosowanie godziłoby wprost w godność jednostki. W poprzednich punktach analizy wskazywano, że przedmiotem działań państwa – jego organów, może być wyłącznie weryfikowanie zaimplementowania zewnętrznego przekonania sumienia poprzez sprzeciw sumienia. Nie może zatem chodzić o ocenę źródeł przekonania, ich prawidłowości czy racjonalności, bo właśnie to ingerowało by w godność jednostki. W przypadku konfliktu sumienia badanie dopuszczalności korzystania ze sprzeciwu sumienia powinno dotyczyć subsydiarnego charakteru, uzasadnienia i proporcjonalności. Jako problem dotyczący dyskryminacji z uwagi na zawód można wskazać przypadek pomocnictwa w aborcji. W takiej sytuacji udział dyrektora szpitala czy lekarza w takiej samej formie, jaką jest informacja, gdzie można dokonać aborcji, jest w istocie taki sam. Próbuje się jednak ich sytuację różnicować. Przecież dyrektor szpitala udzielając informacji, wewnętrznie ma konflikt sumienia dokładnie taki sam jak lekarz. W tym przypadku wydaje się, że to zawód dyrektor/lekarz ma decydować o możliwości skorzystania ze sprzeciwu sumienia. Jest jednak tak, że lekarz nie ma „lepszego” czy „szerszego” godności i wynikającego z niej prawa człowieka do wolności sumienia i wyznania. W obu przypadkach godność osobowa jest taka sama. Podobnie w obu przypadkach jednostka korzysta z tego samego prawa człowieka do wolności sumienia i wyznania. Państwo zaś oceniając zasadność sprzeciwu sumienia nie może przy ocenie wprowadzać kryterium zawodu, bowiem oznaczałoby to różnicowanie na poziomie wolności sumienia i wyznania z uwagi na wykonywany zawód. Przyznawanie zatem innego zakresu ochrony prawu człowieka do wolności sumienia i religii z uwagi na wykonywa-

ną pracę i zawód jest dyskryminujące. Przecież osoba powołująca się na przekonanie, iż aborcja to zabójstwo niezależnie od swojego zawodu korzysta z tego samego normatywnego wyrażenia godności tj. prawa człowieka do wolności sumienia i wyznania.

5. PODSUMOWANIE

Przechodząc do podsumowania rozważań niniejszego artykułu, wyjść należy od akceptacji trafnego stanowiska Trybunału Konstytucyjnego w sprawie sygn. akt K 12/14. Nie można bowiem przedstawić innej racjonalnej argumentacji normatywnej jak ta, iż prawo do sprzeciwu sumienia wynika z prawa człowieka do wolności sumienia i religii. Potwierdza to linia orzecznicza Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz polskiego Trybunału Konstytucyjnego.

Uzupełniając jednak argumentację Trybunału Konstytucyjnego stwierdzić należy, że różnicowanie dostępu do normatywnej ochrony sprzeciwu sumienia z uwagi na wykonywany zawód jest dyskryminujące i narusza zasadę równouprawnienia. Podkreślić trzeba, że zawód nie może być negatywną przesłanką różnicującą. Łamie to wprost zakaz dyskryminacji, który także obejmuje dyskryminację z uwagi na konkretną pracę czy zawód. Wniosek taki można odnaleźć w orzecznictwie ETPCz, jak i można go wywieść z polskiego konstytucyjnego modelu zasady równouprawnienia i zakazu dyskryminacji. Tym samym granice sprzeciwu sumienia chroni także zakaz dyskryminacji związany z zasadą równouprawnienia, a nie wyłącznie prawo człowieka do wolności sumienia i religii.

BIBLIOGRAFIA

Abramowicz, Aneta, M. „Uzewnętrzanie symboli religijnych w miejscu pracy w świetle orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 15 stycznia 2013 r. w sprawie Eweida i inni v. Zjednoczone Królestwo”. W: *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii*, red. Piotr

- Stanisz, Aneta M. Abramowicz, Michał Czelný, Marta Ordon, Michał Zawiaślak, 11–19. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015.
- Borecki, Paweł. „Zakaz dyskryminacji ze względu na wyznanie lub światopogląd w prawie polskim”, *Studia z Prawa Wyznaniowego* 18 (2015): 135–200.
- Bosek, Leszek. „Roszczenia wrongful life i wrongful birth w świetle standardów konstytucyjnych i europejskich”. *Przegląd Sądowy* 1 (2008): 32–59.
- Bosek, Leszek. „Prawo osobiste do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem na przykładzie lekarza”, *Forum prawnicze* 1 (2014): 87–95.
- Bosek, Leszek. „Problem zakresowej niekonstytucyjności art. 39 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentystry”. W: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, red. Piotr Stanisław, Jakub Pawlikowski, Marta Ordon, 87–103. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014.
- Cichoń, Zbigniew. „Klauzula sumienia w różnych zawodach”. W: *Prawnik katolicki a wartości prawa*, 44–51. Kraków: Dom Wydawniczy „Ostoja”, 1999.
- Complak, Krystian. „Uwagi o godności człowieka oraz jej ochrona w świetle nowej konstytucji”. *Przegląd Sejmowy* 5 (1998): 41–51.
- Dobrowolska, Beata. „Sprzeciw sumienia w praktyce pielęgniarki i położnej. Analiza rozwiązań polskich i wybranych rozwiązań europejskich”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 16 (2013): 249–266.
- Drozd, Mariola. „Prawo farmaceuty do sprzeciwu sumienia w świetle obowiązujących regulacji prawnych”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 16 (2013): 267–280.
- Gałązka, Małgorzata. „Odmowa przerwania ciąży a klauzula sumienia”, *Studia z Prawa Wyznaniowego* 16 (2013): 23–42.
- Gałązka, Małgorzata. „Kontrowersje wokół »prawa do aborcji«”. W: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, red. Piotr Stanisław, Jakub Pawlikowski, Marta Ordon, 131–142. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014.
- Głusiec, Waldemar, Elżbieta Puacz. „Sprzeciw sumienia w zawodzie diagnosty laboratoryjnego”. W: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, red. Piotr Stanisław, Jakub Pawlikowski, Marta Ordon, 227–234. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014.
- Grzeškowiak, Alicja. „Sprzeciw sumienia w odniesieniu do wybranych zawodów”. W: *Idea wielokulturowości jako wyzwanie: dyskurs religijny, kulturowy i społeczny*, red. Helena Czakowska, Mariusz Kuciński, 43–62. Bydgoszcz: Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej, 2015.

- Hucał, Michał. „Europejski Trybunał Praw Człowieka – obrońca czy agresor w kontekście praw osób wierzących”. W: *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii*, red. Piotr Stanisz, Aneta M. Abramowicz, Michał Czelny, Marta Ordon, Michał Zawiślak, 111–120. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015.
- Jędrejek, Grzegorz. „Czy można wyróżnić dobro osobiste w postaci wolności do dokonania aborcji?”. W: *Prawo rodzinne w Polsce i w Europie: zagadnienia wybrane*, red. Piotr Kasprzyk. Lublin: TN KUL, 2005.
- Krukowski, Józef. „Godność człowieka podstawą konstytucyjnego katalogu praw i wolności jednostki”. W: *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. Leszek Wiśniewski. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997.
- Machnikowska, Anna. „Klauzula sumienia w zawodzie prawnika”. W: *Klauzula sumienia w państwie prawa*, red. Oktawian Nawrot, 127–142. Sopot: Spółdzielczy Instytut Naukowy, 2015.
- Mazurek, Franciszek, J. *Godność osoby ludzkiej podstawą praw człowieka*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 2001.
- Nawrot, Oktawian. „Klauzula sumienia w zawodach medycznych w świetle standardów Rady Europy”, *Zeszyty Prawnicze BAS* 3 (2012): 11–22.
- Nawrot, Oktawian. „Prawa człowieka, sprzeciw sumienia i państwo prawa”. W: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, red. Piotr Stanisz, Jakub Pawlikowski, Marta Ordon, 105–116. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014.
- Nesterowicz, Mirosław, i Natalia Karczewska-Kamińska. „Prawa pacjenta do świadczeń medycznych a prawo lekarzy (szpitali) i osób z innych zawodów medycznych do klauzuli sumienia”. *Prawo i Medycyna* 2 (2015).
- Nowicki, Andrzej, Marek. *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2013.
- Orzeszyna, Krzysztof. „Godność ludzka podstawą praw człowieka”. W: *Człowiek – i jego prawa i odpowiedzialność*, red. Robert Tabaszewski. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013.
- Pawlikowski, Jakub. „Prawo do sprzeciwu sumienia w ramach legalnej opieki medycznej. Rezolucja nr 1763 Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z dnia 7 października 2010 r.”, *Studia z Prawa Wyznaniowego* 14 (2011): 313–338.
- Pawlikowski, Jakub. „Spór o klauzulę sumienia z perspektywy celów medycyny i etyki lekarskiej”. W: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspek-*

- ty etyczne i prawne*, red. Piotr Stanisław, Jakub Pawlikowski, Marta Ordon, 145–170. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014.
- Piechowiak, Marek. *Filozofia praw człowieka. Prawa człowieka w świetle ich międzynarodowej ochrony*. Lublin: TN KUL, 1999.
- Podkowik, Jan. „Konstytucyjna zasada równości i zakaz dyskryminacji w prawie cywilnym”. *Kwartalnik Prawa Prywatnego* 2 (2016): 229–279.
- Prawa Człowieka, Zarys wykładu*, red. Zbigniew Hołda, Dorota Ostrowska, Joanna Hołda, Julita A. Rybczyńska. Warszawa: Wolters Kluwer business, 2014.
- Prusak, Małgorzata. „Sprzeciw sumienia w praktyce aptecznej”. W: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, red. Piotr Stanisław, Jakub Pawlikowski, Marta Ordon, 211–226. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014.
- Skuczynski, Paweł. *Etyka adwokatów i radców prawnych*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2016.
- Skwarzyński, Michał. „Sprzeciw sumienia w adwokaturze”. W: *Standardy bezstronności światopoglądowej władz publicznych*, red. Artur Mezglewski, Anna Tunia, 201–220. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013.
- Skwarzyński, Michał. „Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka”. *Przegląd Sejmowy* 6 (2013): 9–26.
- Skwarzyński, Michał. „Korzystanie z klauzuli sumienia, jako realizacja wolności wewnętrznej czy/i zewnętrznej”. *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne* 13/4 (2015): 9-21.
- Skwarzyński, Michał. „Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w zakresie klauzuli sumienia”. W: *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii*, red. Piotr Stanisław, Aneta M. Abramowicz, Michał Czelny, Marta Ordon, Michał Zawiślak, 285–293. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015.
- Skwarzyński, Michał. „Sprzeciw sumienia sędziego jako element polityki wyznaniowej”. W: *Polityka wyznaniowa a prawo III Rzeczypospolitej*, red. Michał Skwarzyński, Piotr Steczkowski, 155–176. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2016.
- Stanisz, Piotr. „Klauzula sumienia”. W: Artur Mezglewski, Henryk Miształ, Piotr Stanisław. *Prawo wyznaniowe*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2011.
- Szostek, Andrzej. „Kategoria sumienia w etyce”. W: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, red. Piotr Stanisław, Jakub Pawlikowski, Marta Ordon, 15–25. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014.

- Sztuchmiller, Ryszard. „Nowa interpretacja klauzuli sumienia”. W: *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i religii*, red. Piotr Stanisław, Aneta M. Abramowicz, Michał Czelny, Marta Ordon, Michał Zawiaślak, 327–345. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015.
- Sztuchmiller, Ryszard. „Klauzula sumienia w ochronie życia i zdrowia w prawie Trzeciej Rzeczypospolitej”. W: *Polityka wyznaniowa a prawo III Rzeczypospolitej*, red. Michał Skwarzyński, Piotr Steczkowski, 135–152. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2016.
- Tunia, Anna. *Recepcja prawa wewnętrznego związków wyznaniowych w prawie polskim*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015.
- Wiśniewski, Adam. *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*. Gdańsk: Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, 2008.
- Zajadło, Jerzy. „Sędzia pomiędzy moralnym przekonaniem a wiernością prawu (na przykładzie orzecznictw sądów amerykańskich w sprawach niewolnictwa)”. W: *Klauzula sumienia w państwie prawa*, red. Oktawian Nawrot, 143–161. Sopot: Spółdzielczy Instytut Naukowy, 2015.
- Zoll, Andrzej. „Klauzula sumienia”. W: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, red. Piotr Stanisław, Jakub Pawlikowski, Marta Ordon, 77–85. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014.
- Zoll, Andrzej. „Prawo lekarza do odmowy udzielenia świadczeń zdrowotnych i jego granice”, *Prawo i Medycyna* 13 (2003).

EXERCISE OF THE RIGHT TO CONSCIENTIOUS OBJECTION
IN THE CONTEXT OF THE LEGAL PRINCIPLE
OF EQUALITY AND THE CRITERION OF WORK

Summary

As a result of existing research and case-law of the courts, it should be noted that the source of the normative for conscientious objection is a human right to freedom of conscience and religion. This follows from the case law of the ECHR and the Polish Constitutional Court, especially the judgment of the Constitutional Court in case no. No. K 12/14. This article complements the arguments of the relationship of conscientious objection to the prohibition of discrimination. The principle of equality and the related prohibition of discrimination applies in the case of conscientious objection. As a result of the

research proved that the profession / work can not be a negative condition for differentiating and discriminating. Directly violates the prohibition of discrimination, which also includes discrimination in the case of work or profession.

Tłumaczenie własne autora

Key words: human right to freedom of conscience and religion, conscientious objection, the prohibition of discrimination, freedom of conscience and religion, equal rights

Słowa kluczowe: prawo człowieka do wolności sumienia i wyznania, sprzeciw sumienia, zakaz dyskryminacji, wolność sumienia i wyznania, równouprawnienie